

Balance of Payment of India: An Economic Study

ભારતની લેણદેણની તુલા: એક આર્થિક અભ્યાસ

*Dr. Arvind K. Patel

Associate Professor, Economics Department, S.S. Mehta Arts and M.M. Patel Commerce College, Himmatnagar, Gujarat

Abstract

The measure of a country's economic growth is its GDP. Similarly, how much it benefits from foreign trade can be reflected by the country's terms of trade and the balance of payment. India has tried to increase foreign trade and foreign investment through its policy of liberalization and globalization. This research paper examines the changes that have taken place in India's balance of payment since 1991. India's trade deficit is much longer. This means that the value of imports is higher than the export value of Indian goods. However, there is surplus in the invisible item. Which is a positive feature of the economy. Foreign exchange earnings have increased, especially through the export of software services. In addition, FDI And portfolio investment is growing. Due to which the shortage of investment in the economy can be overcome. So that the country's high growth rate (GDP) is maintained. However, long-term arrears in the capital account can prove to be risky. The high level of foreign debt is also a matter of concern. In short, the picture of the economy as a whole is very good. However, in the coming years, India will have to increase exports of new industrial items in addition to traditional exports using new technology. So as to increase industrial development and employment in the country. In addition, the bilateral trade deficit with China should be reduced by developing import substitute industries. The policy of "Development through Exports" has to be given more importance by developing export industries.

Keywords: Balance of payment, trade balance, deficit, surplus, imports, exports, international trade

Abstract in Gujarati

કોઈપણ દેશના આર્થિક વિકાસનો માપદંડ એ તે દેશની જી.ડી.પી વૃદ્ધિ છે. તેવી જ રીતે તેને વિદેશી વેપારથી કેટલો લાભ થાય છે તે દેશની વ્યાપારની શરતો અને લેણદેણની તુલાની સ્થિતિ દ્વારા જાણી શકાય છે. ભારતે ઉદારીકરણ અને વૈશ્વિકરણની નીતિ દ્વારા વિદેશી વ્યાપાર અને વિદેશી મૂડીરોકાણમાં વધારો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ૧૯૯૧ પછી ભારતની લેણદેણની તુલામાં આવેલા પરિવર્તનોનો અભ્યાસ આ સંશોધન લેખમાં કરવામાં આવ્યો છે. ભારતની વેપાર તુલામાં ઘણા લાંબા ગાળાથી ખાધ જોવા મળે છે. એનો એ અર્થ થાય છે કે ભારતની વસ્તુઓની નિકાસ મૂલ્ય કરતા આયાત મૂલ્યનું પ્રમાણ વધારે છે. જોકે અદ્રશ્ય બાબતોમાં પુરાત જોવા મળે છે. જે અર્થતંત્રનું હકારાત્મક લક્ષણ છે. ખાસ કરીને સોફ્ટવેર સેવાઓની નિકાસ દ્વારા વિદેશી ચલણની આવક વધી છે. ઉપરાંત એફ.ડી.આઈ. અને પોર્ટફોલિયો ઇન્વેસ્ટમેન્ટ વધતું ગયું છે. જેના કારણે અર્થતંત્રમાં મૂડીરોકાણની અછત દૂર કરી શકાય છે. જેથી દેશનો ઊંચો વિકાસ દર (GDP) જાળવી શકાયો છે. જોકે મૂડી ખાતામાં લાંબાગાળાની પુરાત જોખમી પુરવાર થઈ શકે છે. વળી વિદેશી દેવાનું ઊંચું પ્રમાણ એ પણ એક ચિંતાનો વિષય છે. ટૂંકમાં સમગ્ર અર્થતંત્રનું ચિત્ર ખૂબ જ સારું ગણાય છે. છતાં ભારતે આવનારા વર્ષોમાં નવી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને પરંપરાગત નિકાસ ઉપરાંત નવી ઔદ્યોગિક વસ્તુઓની નિકાસ વધારવી પડશે. જેથી દેશમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ અને રોજગારીમાં વધારો થઈ શકે. ઉપરાંત આયાત આવેજી ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરીને ચીન સાથેના દ્વિપક્ષીય વેપારની ખાધ પણ ઘટાડવી જોઈએ. નિકાસી ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરીને "નિકાસ દ્વારા વિકાસ"ની નીતિને વધારે મહત્વ આપવું પડશે.

Keywords: લેણદેણની તુલા, વેપાર તુલા, ખાધ, પુરાંત, આયાતો, નિકાસો, આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર

પ્રસ્તાવના:-

પ્રાચીન સમયમાં એક દેશનો બીજા દેશો સાથેનો વેપાર મર્યાદિત હતો. મોટાભાગના દેશો સ્વનિર્ભર અને પોતાના દેશના ઉત્પાદનો દ્વારા જ અર્થતંત્ર ચલાવતા હતા. પરંતુ વીસમી સદીમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારનું પ્રમાણ વધતું ગયું. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો ઝડપી વિકાસ થયો. વાહન અને સંદેશ વ્યવહાર ખૂબ જ ઝડપી, સરળ અને સસ્તા બન્યા. વિવિધ પ્રકારની

Article Publication

 Published Online: 20-Jan-2022

*Author's Correspondence

 Dr. Arvind K. Patel

 Associate Professor, Economics Department, S.S. Mehta Arts and M.M. Patel Commerce College, Himmatnagar, Gujarat

 [10.31305/rrjm.2022.v07.i01.004](https://doi.org/10.31305/rrjm.2022.v07.i01.004)

 [akpatel33\[at\]gmail.com](mailto:akpatel33[at]gmail.com)

© 2022 The Authors. Published by RESEARCH REVIEW International Journal of Multidisciplinary. This is an open access article under the CC BY-

NC-ND license

(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

અનેક વસ્તુઓનું ઉત્પાદન થવા લાગ્યું. આવા સંજોગોમાં કોઈ એક દેશ સ્વતંત્ર અને સ્વનિર્ભર રહીને પોતાનો વિકાસ કરી શકે તેમ નથી. વસ્તુઓની બાબતમાં બધા દેશો એકબીજા પર આધારિત બન્યા. આવા સંજોગોમાં વિશ્વના આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું પ્રમાણ વધવા લાગ્યું છે.

હવે વિશ્વના બધા જ દેશો આર્થિક વિકાસ માટે પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના સિદ્ધાંતો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર થી દેશોને કેવો લાભ થાય છે તે સમજાવે છે. મુક્ત વેપારમાં માનનારા અર્થશાસ્ત્રીઓ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના અવરોધો ઘટાડવા પ્રયત્નશીલ છે. જેથી આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના લાભો ઈષ્ટતમ રીતે પ્રાપ્ત થાય. જો કે સંરક્ષણ વેપાર નીતિમાં માનનારા અર્થશાસ્ત્રીઓના મતે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના લાભ વધારે વિશ્વના વિકસિત દેશોને મળે છે અને વિકસતા દેશો ને ઓછો લાભ મળે છે. તેથી વ્યાપારની શરતો વિકસતા દેશોની વિરુદ્ધમાં જાય છે. બદલાતા વિશ્વની સાથે ભારતે પણ ૧૯૯૧માં ઉદારીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણનો સ્વીકાર કર્યો. વળી વિશ્વ વેપાર સંગઠન, આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાભંડોળ, વિશ્વ બેંક જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓના પ્રયાસોથી વિશ્વના દેશોએ તેમની આયાત જકાતમાં ઘટાડો કર્યો. ભારતના આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારને કારણે જે કાંઈ આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાંકીય લેવડદેવડ થાય છે. તેનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે.

લેણદેણની તુલાનો અર્થ:-

કોઈ એક વર્ષ દરમિયાન દેશના તમામ આંતરરાષ્ટ્રીય લેવડદેવડના આર્થિક સરવૈયાને લેણદેણની તુલા કહે છે. કોઈ પણ દેશની આર્થિક સફરતા તપાસવા માટે તે દેશની GDP તથા લેણદેણની તુલા નો અભ્યાસ જરૂરી છે. લેણદેણની તુલા માં મુખ્ય ત્રણ ખાતાઓ જોવા મળે છે ચાલુ ખાતું, મુડી ખાતું અને અનામત ખાતું.

- ચાલુ ખાતું:- ચાલુ ખાતાનો એક મહત્વનું ઘટક વેપાર તુલા છે. વેપાર તુલામાં દેશ દ્વારા એક વર્ષ દરમિયાન દ્રશ્ય વસ્તુઓ જેવી કે અનાજ, કાપડ, ઓઇલ, મોબાઇલ, કાર વગેરે વસ્તુઓની આયાત નિકાસ નોંધવામાં આવે છે. જો દેશ વસ્તુઓની નિકાસ કરે તો તેનાથી વિદેશી ચલણ મળે છે. તથા તેને જમા ખાતેનો દર્શાવવામાં આવે છે. તેનાથી વિરુદ્ધ આયાતો કરે તો ખર્ચ ખાતે દર્શાવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત બેન્કિંગ, ઇન્શ્યોરન્સ, વાહન વ્યવહાર, પ્રવાસન વગેરે જેવી અદ્રશ્ય બાબતોનો સમાવેશ પણ ચાલુ ખાતામાં થાય છે.
- મુડી ખાતું:- આ વિભાગમાં વિદેશી મૂડીરોકાણ, આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાભંડોળ, વિશ્વ બેન્ક જેવી સંસ્થાઓ દ્વારા આપવામાં આવતી લોન તથા ચૂકવણીઓ દર્શાવવામાં આવે છે. ટૂંકમાં મુડી વિષયક આંતરરાષ્ટ્રીય લેવડદેવડ આ વિભાગમાં નોંધવામાં આવે છે.
- અનામત ખાતું:- આ વિભાગમાં સોનું, ચાંદી, પ્લેટિનમ જેવી કિંમતી ધાતુઓ તથા વિદેશી ચલણની અનામતોમાં થતાં ફેરફારો નોંધવામાં આવે છે.

Indicators of Indian Balance of Payment:				Balance of Payments (US \$ Million)					
Sr.No.	Item	1990-91	2000-01	2004-05	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19
1	Exports	18477	45452	82150	316545	266365	280138	308970	337237
2	Imports	27915	57912	118779	461484	396444	392580	469006	517519
3	Trade Balance	-9438	-12460	-36629	-144940	-130079	-112442	-160036	-180283
4	Invisibles (Net)	-242	9794	31229	118081	107928	98026	111319	123026
5	Current Account Balance	-9680	-2666	-5400	-26859	-22151	-14417	-48717	-57256
6	External Assistance (Net)	2204	410	1923	1725	1505	2013	2944	3413
7	Foreign Investment (Net)	101	5862	12147	73456	31891	43224	52401	30094
	(1) FDI (net)	96	3272	3240	31251	36021	35612	30286	30712
	(2) Portfolio (net)	0	1847	8280	42205	-4130	7612	22115	-618
	(3) Other Floes net)	5	743	627	1028	3242	7460	6138	1026
8	Capital Account Balance	8401	8509	31559	89286	41128	36447	91390	54403
9	Reserves Change	1279	-5842	-26159	-61406	-17905	-21550	-43574	3339

Source- Economic Survey 20005-06. 2019-20

Bilateral Trade Surplus / Deficit (Values in US\$ Billion)

	Country	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19
Trade Surplus Countries	USA	20.63	18.55	19.91	21.27	16.86
	United Arab Emirates	6.86	10.87	9.67	6.41	0.34
Trade Deficit Countries	China	-48.48	-52.70	-51.11	-63.05	-53.57
	Saudi Arabia	-16.95	-13.94	-14.86	-16.66	-22.92
	Iraq	-13.42	-9.83	-10.80	-16.15	-20.58
	Germany	-5.25	-5.00	-4.40	-4.61	-6.26
	Korea	-8.93	-9.52	-8.34	-11.91\0	-12.05
	Indonesia	-10.69	-10.31	-9.94	-12.48	-10.57
	Switzerland	-21.06	-18.32	-16.27	-17.84	-16.90
	Hong Kong	8.03	6.04	5.84	4.01	-4.99
	Singapore	2.68	0.41	2.48	2.74	-4.71

Source- Economic Survey 2005-06, 2019-20

ઉપરોક્ત માહિતી પરથી ભારતની આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની લેણદેણની તુલામાં આવતા પરિવર્તનોના કેટલાક તારણો નીચે પ્રમાણે મેળવી શકાય છે.

ભારતની આયાતો અને નિકાસ ઓ બંનેમાં વધારો થયો છે. પરંતુ નિકાસ કરતાં આયાતોનું પ્રમાણ ઝડપથી વધ્યું છે. તેથી વેપાર તુલાની ખાધમાં સતત વધારો થતો જાય છે. કોઈ પણ દેશમાં લાંબા ગાળા સુધી આ પ્રકારની ખાધ દેશના અર્થતંત્ર માટે નુકસાનકારક છે. ખાસ કરીને ભારત જેવા વિકસતા દેશોમાં આયાતો વધારે હોવાથી વસ્તુઓ ની માંગ આપણા દેશની અને રોજગારી બીજા દેશોને મળે છે. ભારતની નિકાસ ૧૯૯૦-૯૧માં જી.ડી.પી.ના ૫.૮ ટકા હતી તે વધીને ૨૦૧૮-૧૯માં ૧૨.૧ ટકા થઈ. બીજી બાજુ આયાતો ૧૯૯૦-૯૧માં જી.ડી.પી.ના ૮.૮ ટકા હતી તે વધીને ૧૮.૯ ટકા થઈ છે.

અદ્રશ્ય બાબતો જેવીકે વીમા, વાહન વ્યવહાર, નાણાંકીય સેવાઓ વગેરેનો સમાવેશ પણ ચાલુ ખાતામાં થાય છે. ૧૯૯૧ પછી આ અદ્રશ્ય બાબતોમાં પુરાંત જોવા મળે છે. અને પુરાંતનું પ્રમાણ સતત વધતું રહ્યું છે. જે ભારતના અર્થતંત્રનું સાફ ચિહ્ન દર્શાવે છે. ખાસ કરીને ભારતમાં વિકસેલ સોફ્ટવેર ઉદ્યોગએ તેની સેવાઓના નિકાસ દ્વારા વિશેષ કમાણી કરી છે. તેમાં સતત સુધારો થતો જાય છે.

અદ્રશ્ય ખાતામાં જમા કરતાં વેપાર તુલામાં ખાધ વધારે હોવાથી ચાલુ ખાતાની ખાધમાં વધારો થતો જાય છે. ખૂબ જ લાંબા ગાળા સુધી ચાલુ ખાતામાં ખાધ જોવા મળે તો રૂપિયાના આંતરરાષ્ટ્રીય મુલ્યમાં ઘટાડો થાય છે. તથા અર્થતંત્રના અનેક ક્ષેત્રો પર વિપરિત અસરો પડે છે. આર્થિક સર્વે ૨૦૨૦ પ્રમાણે ભારતની ચાલુ ખાતાની ખાધ ૨૦૧૮ જી.ડી.પી.ના ૨.૧ ટકા હતી. ભારત જે દેશો સાથે સૌથી વધારે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર કરે છે. તેમાં આ પ્રથમ દસ દેશોમાં યુ.એસ.એ, યુનાઇટેડ આરબ અમીરાત, ચીન, સાઉદી અરેબિયા, ઈરાક, જર્મની, કોરિયા, ઇન્ડોનેશિયા, સ્વીઝરલેન્ડ, હોંગકોંગ, સિંગાપુર નો સમાવેશ થાય છે. અહીં આપણે નોંધવું જોઈએ કે આ બધા દેશો સાથેના ભારતના દ્વિપક્ષીય વેપારમાં યુ.એસ.એ અને આરબ અમીરાત સાથેના વેપાર પુરાંત જોવા મળે છે. બાકીના દેશો સાથેના આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર ખાધ જોવા મળે છે. તેમાં પણ ચીન સાથે વેપારી ખાધ સૌથી વધારે છે. ભારત ચીન માંથી ઇલેક્ટ્રોનિક- ઇલેક્ટ્રિકલ વસ્તુઓ અને મશીનરીની આયાત વધારે પ્રમાણમાં કરે છે. ભારત સરકાર “મેક ઇન ઇન્ડિયા”ની યોજના દ્વારા આયાતો ઘટાડવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. ભારતે આ માટે આયાત અવેજી ઉદ્યોગોના વિકસના પ્રયત્નો પણ કર્યા છે. આ ઉપરાંત આયાત નિયંત્રણોમાં વધારો કર્યો છે. ટૂંકમાં ભારતે ચીન સાથેના વેપારમાં વેપાર ખાધ ઘટાડવી જ પડશે. તો લાંબા ગાળે ભારતને લાભ થશે. આ ઉપરાંત સાઉદી અરેબિયા અને ઈરાક જેવા દેશોમાંથી ઓઈલની આયાતો વધારે છે જે અનિવાર્ય છે તેમાં ઘટાડો થઈ શકે તેમ નથી.

જ્યારે ચાલુ ખાતામાં ખાધ હોય ત્યારે તે દેશે મુડી ખાતામાં પુરાંત દ્વારા તેને સભર કરવી પડે છે. આ માટે વિદેશી સંસ્થાઓ, સરકાર, આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાંબંડોળ, વિશ્વ બેન્ક જેવી સંસ્થાઓ પાસેથી લોન પેટે રકમ મેળવવી પડે છે અથવા વિદેશી મૂડી

રોકાણની છૂટ આપવામાં આવે છે. ૧૯૯૧ પછી ભારતે ઉદારીકરણની નીતિ અપનાવી હોવાથી વિદેશી મૂડીરોકાણનું પ્રમાણ વધ્યું છે. તેથી મૂડી ખાતામાં ચોખ્ખી જમા રકમમાં સતત વધારો જોવા મળે છે. ૧૯૯૧ પછી ભારતમાં એફ.ડી.આઈ. ચોખ્ખું મૂડીરોકાણ ખૂબ જ ઝડપથી વધ્યું છે. તેની સાથે પોર્ટફોલિયો ઇન્વેસ્ટમેન્ટમાં પણ વધારો થતો જાય છે. છેલ્લા કેટલાક સમયમાં ભારતનો આર્થિક વિકાસનો દર અન્ય દેશોની તુલનાએ વધારે જોવા મળે છે. ભારત વિશાળ વસ્તી ધરાવતો દેશ છે. ભવિષ્યમાં જી.ડી.પી. વિકાસનો દર જળવાઈ રહેવાની અપેક્ષા છે. આ બધું જ ભારતમાં ધંધાકીય હકારાત્મક પર્યાવરણને કારણે વિદેશી મૂડીરોકાણ સતત વધે છે. ઘણી મલ્ટિનેશનલ કંપનીઓ ભારતમાં મૂડીરોકાણ કરવા માટે તૈયાર છે. જેના કારણે મૂડી ખાતામાં જમાનું પ્રમાણ વધતું ગયું છે. આ બધું જ હકારાત્મક હોવા છતાં આપણે એ બાબતનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે આ વિદેશી કંપનીઓ તેની કમાણી પરત પોતાના દેશમાં લઈ જાય છે અથવા પોતાનું મૂડીરોકાણ પાછો ખેંચે છે. ત્યારે મૂડી ખાતામાં ખાધ ઊભી થાય છે. આવા સંજોગોમાં મજબૂત અર્થતંત્ર અને વિદેશી ચલણનો પર્યાપ્ત જથ્થો હોવો જરૂરી છે. ટૂંકમાં મૂડી ખાતામાં જમા લાંબા ગાળા સુધી રહે તે યોગ્ય નથી.

રિઝર્વ બેંક અને આર્થિક સર્વે ૨૦૨૦ મુજબ ભારતમાં વિદેશી દેવાનું પ્રમાણ જી.ડી.પી.ના ટકા પ્રમાણે ૨૦૦૯-૧૪માં ૨૩.૯ ટકા, ૨૦૧૪-૧૯માં ૧૯.૭ ટકા, ૨૦૧૮-૧૯માં ૯.૪ ટકા અને ૨૦૧૯-૨૦ માં ૨૦.૧ ટકા જેટલું જોવા મળે છે. ટૂંકમાં વિદેશી દેવાનું ઊંચું પ્રમાણ એક ચિંતાનો વિષય છે.

કોઈપણ દેશના લેણદેણની તુલાના ચાલુ ખાતામાં ખાધ હોય ત્યારે તેને મૂડી ખાતાની પુરાંત વડે સરભર કરવાનો પ્રયાસ થાય છે. પરંતુ વિદેશી સહાય વિદેશી, મૂડીરોકાણ અને વિદેશી સંસ્થાઓની મદદ લેવી પડે છે. જો કે આ આવક પર્યાપ્ત ન હોય તો દેશ પાસે રહેલ વિદેશી ચલણના અનામત જથ્થા માંથી તેની ચૂકવણી કરવી પડે છે. ૧૯૯૧ પછી ભારતની લેણદેણની તુલાના અનામત ખાતાને જોતાં જણાય છે કે વિદેશી ચલણનો રિઝર્વ જથ્થો વધતો રહ્યો છે. અને તેમાં સતત વધારો થાય છે જે આર્થિક સધ્ધરતાનું માપદંડ છે.

સમીક્ષા:

ઉપરોક્ત સમગ્ર ચર્ચાને અંતે એટલું કહી શકાય કે ભારતની લેણદેણની તુલાના મૂડી ખાતામાં ભલે જમા રકમ જોવા મળતી હોય. પરંતુ ચાલુ ખાતાની લાંબાગાળાની ખાધ ચિંતાજનક છે આ માટે કેટલાક સૂચનો નીચે પ્રમાણે કરી શકાય. ભારત ઘણા વર્ષોથી પોતાની પરંપરાગત વસ્તુઓની નિકાસ કરે છે. તેમાં વધારો થાય તેવા પ્રયત્નો કરવા ઉપરાંત અવનવી વસ્તુઓનું નવું વિદેશી બજાર મળે અને નિકાસોમાં નવી ઔદ્યોગિક વસ્તુઓ નું પ્રમાણ વધે તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. આ દિશામાં સરકારે નિકાસ પ્રોત્સાહન માટેની કેટલીક મહત્વની યોજનાઓ અમલમાં મૂકી છે જેમાં Merchandise Export from India scheme (MEIS), Services Exports from India scheme (SEIS), Export Promotion Capital goods scheme (EPCG), Interest Equalization Scheme (IES), Export Oriented Units (EOU), Electronics Hardware Technology Park (EHTP), Software Technology Parks (STP), Bio-Technology Parks scheme (BTP), Trade Infrastructure for Export Scheme વગેરે ગણાવી શકાય. આવી વિવિધ યોજનાઓ દ્વારા સરકાર ભારતના નિકાસી ઉદ્યોગોની કાર્યક્ષમતામાં સુધારો કરવાના પ્રયાસો કરે છે. ઉપરાંત વસ્તુઓની ક્વોલિટી સુધારો કરવો જેથી વિદેશી હરીફો સામે ટકી નિકાસ વધારી શકાય. આમ વસ્તુઓની ગુણવત્તા, ઉત્પાદન માટેની માળખાકીય સુવિધાઓમાં સુધારો, નાણાકીય મદદ વગેરે દ્વારા નિકાસો વધારવાના પ્રયત્નો સફળ થવા જોઈએ. ભારતનો સેવા ક્ષેત્રે ખાસ કરીને સોફ્ટવેર નિકાસ કમાણીના વિકાસની ખૂબ જ સારી સંભાવનાઓ છે. તથા સસ્તી આરોગ્ય સુવિધાઓ દ્વારા વિદેશી નાગરિકોને આકર્ષી શકાય તેમ છે. વિશાળ વસ્તી ધરાવતા આ દેશમાં સસ્તા શ્રમ, આધુનિક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ અને વિદેશી મૂડી ના કાર્યક્ષમ ઉપયોગ દ્વારા નિકાસ વધારી વેપાર તુલાની ખાધ ઘટાડી શકાય તેવી પૂરી સંભાવનાઓ જોવા મળે છે. લાંબા ગાળે વિદેશી દેવામાંથી મુક્ત થઈને આત્મનિર્ભર ભારત તરફ આગળ વધવા માટેનો આ યોગ્ય સમય છે.

References

www.rbi.org.in

Economic Survey, 2004-05,2019-20

Mannur H.G., International Economics, Vikas Publishing House, New Delhi.

Jhingan. M.L., (2003) Advanced Economic Theory, Vrinda Publications, Delhi.

Joshi Rakesh Mohan. (2009) International Business, Oxford University Press, New Delhi.

Dewett, (2006), Mordan Economic Theory, S. Chand & Company, New Delhi.